

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

A társadalmi dimenziók és a hagyomány megkerülhetlensége

AGÓCS GERGELY

Első megjelenése azonos címen: *Mester és tanítvány* III.
– A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának pedagógiai folyóirata.
2004. augusztus.

A modern világ a maga fogyasztói kultúrájával, monetáris piaccgazdaságával azt sulykolja az emberekbe, hogy mindenfajta érték mérhető, és anyagi (pénzbeli) viszonyrendszerek által kifejezhető. Ez a felfogás hozta létre azt az értékválságot, amelynek jelei ma oly széles körben tapasztalhatók, s amely természetéből adódóan megbénítja a kultúraalkotó kreativitást. (...) A pedagógus feladata ebben a helyzetben az, hogy rádöbentse a gyerekeket: amikor a hagyományról tanulnak, akkor az önmaguk, saját kultúrájuk megismerése felé vezető úton indulnak el.

A társadalmi diskurzus szintjén gyakran megjelenik az az érvelés, mely szerint fontos dolog törődni a néphagyománnyal, vagy szükséges ápolni a hagyományokat, illetve megőrizni a népi kultúrát. Ez a gondolat már egy Nemzeti Alapanterv koncepciójában is kifejezésre jutott, amely javasolja, sőt, előírja, hogy az oktatás különféle szintjein meg kell valósítani a hagyományismeret tanítását. Sokszor találkozhatunk olyan véleményekkel is, hogy ezt az örökséget már nem, vagy legfeljebb csak módosított formában lehet „integrálni” a jelenkor műveltségébe, hiszen olyannyira megváltoztak a kulturális élet társadalmi keretei, hogy a modern ember a hagyományokkal, mint egyfajta statikus, muzeális jelenségcsoporthoz, nem tud mit kezdeni, és az ezekhez való értelmetlen ragaszkodás csak féke a „fejlődésnek”. Olykor a sajtó és az elektronikus média megnyilatkozásaiból, egyes közszereplők állásfoglalásaiból a hagyományos kultúrát tagadó, ennek értékeit kimondva-kimondatlanul megkérdőjelező álláspont is kiolvasható.

Jómagam, ha másért nem, etnográfusi végzettségem okán a hagyományos kultúrát (szándékosan nem használom a „népi” kifejezést, hiszen ennek a szónak ma Magyarországon, sajnos, politikai olvasata is lehet) nemhogy szükségesnek, de a társadalmi élet minden szintjén és mozzanatában megkerülhetetlennek tartom, természetesen az oktatást kiemelten beleértve. Emellett úgy érzem, hogy a vázolt, meglehetősen heterogén társadalmi megítélés okait elsősorban a hiányos, sokszor tendenciózus, szakmailag megalapozatlan, és a szűk etnográfiai érvelésen alig túlmutató indoklásokban kell keresnünk.

Felmerül tehát a kérdés: ha pozitívan értékeljük a hagyományos kultúrát, vajon meg tudjuk-e fogalmazni azt is, hogy miért tartjuk oly fontosnak a hagyományismeret oktatását, egyáltalán miért szükséges vagy értékes számunkra (a „mai rohanó, modern világunkban”, stb.) a néphagyomány? Az alábbiakban ennek a kérdésnek a megválaszolásához szeretnék ismertetni néhány támpontot, valamint egy pozitív példa segítségével vázolni a hagyományoktatás egy sajátosan magyar modelljét, illetve értékelni ennek eredményeit.

Az ember, mint minden egyéb teremtmény, a természeti törvények által meghatározott lény. Ez a determináltság pedig nem csak az egyéni, biológiai szervezetében mutatkozik meg, hanem szociális, etológiai beállítottságában is, hiszen az ember társas lényként vált emberré. Az ember társas együttélése a történelem során három társadalmi dimenziót „termelt ki”. Az alapvető, mondhatni természetes társadalmi dimenzió a közösség. Az idők során ebből az eredeti állapotból kiindulva alakult ki a további kettő, az egyén és a tömeg. Az ősközösségben vagy a jelenkort a hagyományos kultúra keretei között megélt lokális csoportokban az egyén érvényesülése csak a közösségi élet viszonyrendszerében lehetséges. A közösségi lét ugyanakkor „egyes számú közellenség” a tömegtermelésnek, azaz

a fogyasztói gazdasági rendszernek. A lokális kultúrában kifejlődött egyének ugyanis lokálisak az igényei is, és ezeket a milliós tételekben előállított tömegtermékekkel nem lehet kielégíteni. Az ilyen ember konfekció helyett maga készítette és csak saját magára jellemző ruhában: népviseletben jár, a saját maga termelte élelmiszer minőségében bízik („az anyám kenyérénél, az apám boránál jobbat ki látott?”), a saját magára, illetve szűkebb környezetére jellemző zenei kultúrából választ „saját nótát”, stb. A tömegtermékek ideális fogyasztója tehát maga a tömeg, amelyben nincsenek sem egyéni, sem közösségi eltérések, mindenki meglegszik azzal az egysíkú termékcsaláddal, úgymond „egységcsomaggal”, ami a mesterségesen leredukált igényeinek kielégítéséhez még épphogy csak elegendő.

Ez nemcsak a sokat emlegetett kulturális sokszínűség elvesztése révén veszélyes folyamat. Ha más-honnan nem, George Orwell-től tudjuk, hogy a tömeg manipulálható. Nincsenek társadalmi szinten beágyazódott szokásai, rítusai, nincs értékrendje, amelyhez viszonyítani tudná a világ dolgait, következőképpen bármit elhisz, amit megfelelő nyomatékkel és gyakorisággal elmondanak neki a tömeg-tájékoztatás által hitelesnek minősített források (l. médiareklám). A fogyasztói világrend kialakulása az elektronikus médiumok erőteljes hátszelével nagyobb változást hozott a civilizáció számára, mint az összes eddigi világégés. A történelem nagy katasztrófáit, a háborúkat, a forradalmakat, a járványokat, a megannyi természeti csapást követő visszarendeződés mindig a közösségek rendszerének újjászerveződése mentén haladt.

A korunkat jellemző változás legfőbb irányítói ezzel szemben pont az egyik legsajátabb emberi vonásunk, a közösségi életforma lerombolásában érdekeltek. Hogy ez a folyamat (elidegenedésnek is hívják) milyen méreteket öltött, úgy vélem, nem szükséges külön bizonyítani, a magyar társadalmi valóság számos jelensége magán viseli az ez irányú felbomlás jegyeit. Látva a rohamosan térhódító globalizációt, valamint az ezzel együtt járó általános értékválság társadalmi következményeit, attól tartok, hogy ez a változás immár az egész emberi civilizáció létét veszélyezteti. Francis Fukuyamát parafrázálva úgy is fogalmazhatnánk, hogy ha a történelemnek van vége, akkor ez a vég kezdete.

A közösségi életforma legplasztikusabb lenyomatát a hagyományos kultúrában, a folklórban látjuk, mondhatni, annak éltető eleme a közösség. A közösségi élet szabályai hozták létre azt az értékrendet és azokat a magatartásformákat, melyeknek egyik alapeleme a személyes felelősség a kulturális és természeti környezet állapota iránt is. Minden hagyományos közösség egy lokális kultúrát hozott létre, és ez nemcsak a helyi hagyományok sajátosságaiban jut kifejezésre, nemcsak a kulturális sokszínűséget biztosító képessége révén jelent értéket. Az adott táji környezethez tartozó kulturális sajátosságok ugyanis közvetlenül, megannyi szállal kötődnek a szülőföld mítoszához, így a hagyományos kultúrában kifejlődött személyiség önmeghatározásában különlegesen kiemelt szerep jut a regionális identitástudatnak.

Ennek egyik fontos vejejárója, külön figyelmet érdemlő értéke az a környezetszemlélet, mely sajátjának, illetve a saját egyediségét meghatározó adottságnak tekinti az őt körülvevő természetes életteret. A globális térszemléletből hiányzik ez a vonás. A fogyasztói társadalmi modell nem vesz tudomást a helyi értékek sajátosságairól, sőt, mint azt már megállapítottuk, alapvetően ezek ellen irányul. Minden olyan speciális igény, amely a helyi adottságokból táplálkozik, a tömegfogyasztás ellen irányul. A fogyasztói társadalmi berendezkedésben ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a környezeti problémák többségét állami, közigazgatási úton próbálják megoldani. Az állam nagy szeméttárolók, szennyvíztisztítók építésével, személtelhordó állami vállalatok kiépítésével próbálja ellensúlyozni a csomagolóipar számára nyújtott előnyök révén keletkezett környezetrombolást. Az elfelejtett hagyományos tudást – pl. a gyógynövények ismeretét, a megélhetés megannyi praktikus, természetközeli megoldását – hatalmas tőkemozgást eredményező iparágak kiépítésével próbálja helyettesíteni.

A hagyományos kultúrák ezzel szemben kifejlesztették a környezet- és természetkímélő magatartásformák organikus, természetes társadalmi kereteit. Az érintett szakemberek összefogásával, a társadalomnéprajz ez irányú tapasztalatait hasznosítva bizonyára állami, vagy legalábbis széles, regionális szinteken is ki lehetne dolgozni olyan környezet- és természetvédelmi stratégiákat, amelyek figyelembe veszik, hogy a népi kultúrában az ember egészséges környezetszemléletének hagyományai is megtalálhatók. Csak remélhetjük, hogy a közeli jövőben az államok hatalmas döntéshozói rádöbbennek a hagyomány megkerülhetetlenségére, ráeszmélnek, hogy a hagyományos kultúra nem a régmúlt emlékeinek raktározására szolgáló statikus múzeum, hanem a természetes, értelmes életstratégiák ki-meríthetetlen iskolája.

A hagyomány sajátosságairól, a hagyományörzésről, a tradíció és a modernitás szembenállásáról

A hagyományörzés annak ellenére, hogy ma sokan az egyfajta progresszív fejlődőképességként értelmezett modernitással állítják szembe, nem egyenlő a konzervativizmussal. A tradíció életését bonyolult folyamatként kell értelmeznünk, melyben egy életforma fenntartásához szükséges társadalmi mechanizmusok, vagy éppen az adott életformában kialakult érzésvilág kifejezőeszközeinek (itt elsősorban a népművészet körében számon tartott jelenségekre gondolok) átörökítése dominál. Ebben a folyamatban viszont – mivel a folklorisztika a hagyományörzés fogalma alatt általában a szájhagyomány által történő átadást/átvételt érti – nincsenek pontos és változatlan, receptszerűen követhető előírások. Ez azt jelenti, hogy a kulturális javak (tehát az „anyag”) átörökítésénél a folyamat szereplői csakis a saját legjobb tudásukra, emlékezetükre hagyatkozhatnak. Ebből kifolyólag a hagyományörzést általában a *tudatos változtatás igénye nélkül végrehajtott átörökítés* folyamatként jellemezhetjük.

Természetesen vannak esetek, amikor a kultúrát használó közeg vagy egyéniség úgymond a saját képére formálja az adott anyagot. Példaként említhetjük egyes kalotaszegi táncos egyéniségek „saját” pontjait, nótafák „maga szerkesztette” nótáit, vagy a jó képességű mesemondók saját, egyéni megoldásokra irányuló hajlamát. A természetes változatképződés viszont általában csak egy lassú, a folyamat aktív résztvevői és külső szemlélői által egyaránt nem érzékelt átalakulást eredményez. Ezzel magyarázható annak a széles körben elterjedt véleménynek a kialakulása, hogy a hagyományos kultúrák egyfajta statikus, kötöttségekkel teli unalmas világot hoztak létre. Ami a folklór világában távolról egyformának tűnhet, az közelről hihetetlen változatgazdagságban pompázik. Ez a sokszínűség gyorsvonatból, helikopterből, de videoképernyőkről és múlt századi csoportfényképekről sem érzékelhető. Itt is érvényes: „Ki géppel száll fölébe, annak térkép e táj...”

Fontos tudatosítanunk, hogy a folklór nem él a technikai rögzítés eszközeivel, s így az adott kereteken belül az „önmegvalósítás” szinte elkerülhetetlen. Meggyőződésem, hogy pont a hagyományos kultúra az, amely élő, organikus és folytonosan változó; szemben a „magaskultúra” rögzítésre, kanonizálásra, szerzői jogvédelemre, stb. törekvő hajlamával. Hiába van tehát a modernitásnak másodpercenként új és új teljesítménye, amikor ezek túlnyomó többsége a kizárólagosság, a saját tartalmi és formai megváltoztathatatlanságának igényével jön létre. Ennek pedig súlyos társadalmi következményei vannak. A modern világ a maga fogyasztói kultúrájával, monetáris piacgazdaságával azt sulykolja az emberekbe, hogy mindenfajta érték mérhető, és anyagi (pénzbeli) viszonyrendszerek által kifejezhető. Ez a felfogás hozta létre azt az értékválságot, amelynek jelei ma oly széles körben tapasztalhatók, s amely természetéből adódóan megbénítja a kultúraalkotó kreativitást.

A hagyományozódás természetét vizsgálva azt kell szem előtt tartanunk, hogy a tradicionális keretekben létrejött, tudatos újítások soha nem lépik át a műfajhatárokat. A legényesben az új pontok nem hoznak létre egy új táncípust, a nótafák saját szövegei a népdalok tematikai körében és ezek szerkesztési elveinek megfelelően születnek, és a mesemondók egyéni megoldásai is általában a mese esztétikai világának törvényeihez igazodnak. Azt is látnunk kell, hogy a hagyomány mindezek mellett képes integrálni olyan újításokat, illetve képes befogadni olyan kívülről jövő műveltségi elemeket is, amelyek adott esetben forradalmi változást eredményeznek a népi kultúra egy-egy területén. Jó példa erre a kárpát-medencei régióban bárhol fellelhető, sokféle folklorizálódott polgári tánc, vagy akár a ballada műfajának középkori elterjedése. A folklór ugyanakkor – feltéve, ha fennállnak az említett társadalmi keretek – képes belső fejlődés útján is újat teremteni. Jó példa erre a magyar népzenei „új stílus”, kialakulása, vagy a közép-európai népviselet XIX. századi felvirágzása.

A táncházmozgalomról, a folklorizmus „magyar iskolájáról

Az 1970-es években Magyarországon kifejldött a folklorizmusnak egy avantgárdnak mondható újhulláma, a táncházmozgalom. A táncházi klubok az évtized végére valóban országos mozgalmat hívtak életre, amely nemcsak a táncról és a zenéről szólt, hanem az egész hagyományos kultúra felvállalásával üzent a magyar társadalomnak. A klubéletet népművészeti táborok, kézműves találkozók, és – természetesen – heves viták követték. Az első táncházas nemzedék nagy áttörését, egyben a törekvéseinek igazolását az Első Országos Táncháztalálkozó megrendezése jelentette (1982). A

táncházmozgalom, mint a magyar fiatalok folklór-revivaljének újhulláma nagy társadalmi bázissal a háta mögött érte meg a 90-es évek nagy politikai változásait. A magyar társadalomban az elmúlt tizenöt évben lezajlott, a közélet drasztikus polarizációjával jellemezhető nagyfokú átrendeződés is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mára Budapesten alig maradt heti rendszerességgel működő magyar táncház, és a mozgalmi eufóriában gyökerező önszerveződés helyét átvette egy részben állami, részben civil alapokon működtetett szakmai intézményrendszer.

A hagyományos kultúra őszinte, pózoktól mentes felvállalása viszont egy olyan módszertan kidolgozásához vezetett, amely a mai magyar kulturális tér egyik legprogresszívebb, „legexportképeesebb” szellemi terméke. Lényege az, hogy a folklórt, annak művészeti rétegeit (hagyományos zene, tánc, tárgykötő hagyomány, stb.) nem merévti be a színpadi előadásmód kliséi közé, hanem azt teljes kulturális örökségként kezeli. Ennek az eredménye az, hogy ma a magyar városi fiatalok egy jelentős rétege a magyar népzene, néptáncot organikusán beépítette a saját kulturális életébe, és a modern szórakozási lehetőségek passzív kultúrafogyasztása helyett a saját, autonóm kultúrájának aktív használatával fejezi ki önmagát.

A magyar táncház-iskola ezzel megteremtette az európai értékmegőrző trendek előképét, modelljét, mely megadja a választ az évszázados kérdésre: „A modernizációval összeegyeztethető-e egyáltalán a közösségi életforma háttérbe szorulása mellett továbbélhető-e a hagyomány?” A magyar táncház-modell bebizonyította, hogy a megfelelő etnográfiai alapossággal feltárt tényanyaggal operáló, és az aprólékosan kidolgozott módszertannal, politikailag elfogulatlan szemléiségben megvalósított hagyományoktatás olyan identitásmegőrző és személyiségfejlesztő erővel tud hatni, amely alapját képezheti az európai gondolat gyakorlati megvalósításának.

A népi kultúra szinkretizmusáról, ennek közművelődési szerepéről

Félreértés ne essék, számunkra – bármennyire is szeretjük, – valójában nem a zene vagy a tánc a fontos! A népzene és a néptánc egy számunkra sokkal fontosabb értékrendnek, és az ehhez kapcsolódó érzésvilágnak az egyik kifejezőeszköze. Amikor a gyökereinkről beszélünk, valójában azokra az identitásformáló tényezőkre gondolunk, amelyek elődeinket szuverén egyénekké, a saját kultúrájukat aktívan használó és autentikus közösségeiket nyíltan vállaló emberekké tették. Nagypaánk világában a kulturális önkifejezés egyik alapvető kérdése ez volt: „*Mi a te nótád?*” Ma ugyanez egy száználmasan transzformált változatban így szól: „*Te milyen zenét hallgatsz?*” Talán már ebből is érezkelhető, hogy valójában nem is az a probléma, hogy ma a magyarok nem énekelnek magyar népdalt, hanem az, hogy a magyarok *nem énekelnek, legfeljebb zenét hallgatnak*. A különbség nem más, mint a saját kultúránk aktív használata és a mások által előállított kulturális termékek passzív fogyasztása közti feloldhatatlan ellentét.

Nem az a baj, hogy a magyarok nem mondanak rögtönzött fordulatokkal teli, a nyelvi eszközök megannyi fortélyával fűszerezett népmeséket. Az igazán nagy baj az, hogy az anyanyelvi kultúra átlagszínvonala olyan mélyre zuhant, hogy ma már bármilyen hosszabb epikus alkotás memorizálásához, illetve előadásához az anyanyelvi környezet egyszerűen nem szolgáltat megfelelő fogódzókat. Ha azt látnánk, hogy a kultúránk változik, egyes jelenségek helyébe mások lépnek, egyes műveltségi elemek az „idők sodrásában” lemorzsolódnak, és helyüket az új társadalmi kihívások alkotta új kulturális javak foglalják el, nem érzékelnénk olyan fájdalmasan a hagyományok pusztulását.

Ma ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy az aktívan használt kultúra, az örökített tudás egyre szegényebb. A lemorzsolódó kulturális élet *funkcióiban* szegényedik, a kultúrából egész jelenségcsoportok hullanak ki, és az önkifejezés már-már a normálistól eltérő, de az íratlan társasági szabályok értelmében legalábbis illetlen dolognak számít. Az ilyen társadalmi térben az utcán énekelve elhaladó embert (ma már faluhelyen is) egyszerűen részegnek tekintik.

A táncházak – hogy egy kicsit visszaaltaljak a korábban elhangzottakra – arra mutattak rá, hogy a népi kultúrának, ennek a komplex hagyománynak az őszinte felvállalása csak úgy lehetséges, ha a jelenségeit lehetőleg az eredeti formájukban, a szerteágazó összefüggéseikkel együtt próbáljuk értelmezni, és így is továbbítjuk a közönség felé.

A hagyomány, mint tananyag: kérdések és lehetőségek

Miért fontos tehát, hogy mi a hagyományos kultúrával az iskolai oktatás keretein belül foglalkozunk? A lehetséges válaszok között nyilván ott találjuk az egészséges identitástudat (értsd: önazonosságtudat) kialakításának gondolatát.

Ezzel kapcsolatban meg kell említenem egy gyakran felmerülő kérdést is, amely abból a téves elképzelésből fakad, hogy a folklór olyasvalami, amit régen, falun a parasztnak műveltek. Széles körben elterjedt az az érvelés, hogy a városi gyerekeknek ebből kifolyólag nincsenek saját „néphagyományaik”, tehát ott valójában nincs is mit „visszatáncolni”. Szerintem van. Mégpedig legalább két súlyos oknál fogva. Először is, az egyik természeti alaptörvényből kifolyólag mindenki a saját apjának a gyereke és nagypapjának az unokája. Ennek érzékelését nevezzük származástudatnak. Van itt tehát egy családi, egy szűkebb közösségi hagyomány. Ez adja az alapját a gyermek egyéni, nemi, közösségi, regionális, és végső soron nemzeti identitástudatának, mert ugye, az identitás összetett tudatforma. Másodszor, ha figyelmesen elolvassuk Márai Sándor visszaemlékezéseit gyermekkora Kassájára, akkor tudatosítanunk kell, hogy abban a polgári miliőben ugyanolyan közösségi hagyomány alakította a társadalmi élet szabályait, mint bármelyik faluban, pedig Kassa Károly Róbert óta szabad királyi város volt. Emellett a mai Budapesten elenyésző kisebbségben vannak azok, akiknek mind a négy nagyszülőjük ebben a városban született, tehát a legtöbb mai fővárosi magyart (szlovákokot, németet, horvátot, cigányt stb. talán még inkább) a családi szála elég közelről kötik valamilyen „vidékhez”.

A pedagógus feladata ebben a helyzetben az, hogy rádöbentse a gyerekeket: amikor a hagyományról tanulnak, akkor az önmaguk, saját kultúrájuk megismerése felé vezető úton indulnak el. Ennek értelmében az elsődleges cél az lenne, hogy a gyermek a környezetében található és a hagyományhoz köthető jelenségeket *helyesen értelmezze*. Ha a tanító egy budapesti iskolában azzal kezdi, hogy bemutatja a moldvai magyarok farsangi szokásait, a kalotaszegi legényest vagy a torockói viseletet, az a gyermeknek minden magyarázat ellenére ugyanolyan távoli és egzotikus, mintha a türkmének lakodalmáról vagy egy dakota újról tartana nekik előadást.

A budapesti iskolában tehát a *családi alapról* kell kiindulni; arról a pontról, ahol minden egyes gyerek be tud számolni a saját múltjáról, a saját felmenőiről, illetve családi hagyományáról. Nincs kizárva, hogy ezzel kapcsolatban előkerül a nógrádi pásztorkodás, az alföldi mezővárosok céhszervezete, a móri németek borkultúrája, vagy éppen a pesti zsidó közösség egyházzenei hagyománya.

Tudatosítanunk kell továbbá azt is, hogy a hagyományos kultúra jelenségei az eredeti környezetükben elsősorban társadalmi funkcióval bírnak. Amikor viszont átkerülnek a folklorizmus világába (legyen szó előadóművészetről, turizmusról vagy oktatásról), ezt általában az esztétikai vonatkozásaiknak köszönhetik, következésképpen ez a funkció válik elsődlegessé. Például egy olyan „hagyományos” helyzetben, amikor a mulatságban elénekelek egy nótát, legalább olyan fontos, hogy a többiek látnak és hallanak engem, miként identifikálom magamat a *saját nótámmal*, mint az, hogy az menyinyire szép.

És itt elérkeztünk a folklór komplexitásának – szakszóval élve: *szinkretizmusának* – kérdéséhez. Hagyományoktatásról csak úgy van értelme beszélni, ha az nem szigorúan a néprajztudomány által felállított műfajkategóriák mentén halad. Itt a szokásnak, a játéknak, a zenének, a táncnak, a hiedelemnek és a tárgyi kultúrának együttes egészében, a maga bonyolult összefüggésrendszerében kell megmutatkoznia.

Ha a gyerekeknek eredeti néptánc-, vagy népszokás-felvételeket mutatunk, akkor tudatosítanunk kell bennük azt, hogy azok a képernyőn mozgó figurák, azok létező, érző, gondolkodó emberek, és hogy az a képernyő egy kicsi ablak egy hatalmas, elveszni látszó világra. Ha okosan végezzük a dolgunkat, hiszem, hogy egyszer a kapuk is megnyílnak, és gyermekeink be tudnak majd lépni oda, ahova az előadásomban vázolt nagy történelmi tudathasadásból felocsúdván eddig csak a redukált tantervek, filmfelvételek és egyéb szemléltető eszközök segítségével hagytuk őket bekukucskálni.